

Research paper / Оригинальная статья

<https://doi.org/10.51176/1997-9967-2025-3-123-138>

MPHTI 06.52.13

JEL: E24, O15, R11

Population Engagement in Contemporary Economic Issues of the Country: Interregional Comparison

Aizhan T. Tleuberdinova^a, Aksana Zh. Panzabekova^a, Madina M. Khalitova^a, Arailym Sh. Suleimenova^{a*}

^a*Institute of Economics CS MSHE RK, 28 Shevchenko St., Almaty, Kazakhstan*

For citation: Tleuberdinova, A.T., Panzabekova, A.Zh., Khalitova, M.M. & Suleimenova, A.Sh. (2025). Population Engagement in Contemporary Economic Issues of the Country: Interregional Comparison. *Economy: strategy and practice*, 20 (3), 123-138, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2025-3-123-138>

ABSTRACT

The relevance of scientific interest in the problem of population participation in the economic processes of the country is determined by the recognition of the key role of human capital in ensuring the growth of national welfare. The purpose of the article is to substantiate the author's interpretation of the concept of "population involvement in the economic processes of the country" and to identify its impact on the level of economic well-being of citizens. The research uses general scientific (analysis, synthesis, generalization) and economic-statistical methods, including correlation analysis, index method and grouping method. Theoretical approaches to determining the essence of economic involvement are systematized, its key components are clarified, and indicators characterizing economic well-being are substantiated. The results showed a stable positive correlation between indicators of economic activity of the population and key indicators of well-being. A comparative analysis showed an increase in the integral index of well-being in most regions of the country: if in 2010 a low level was recorded in 12 of the 16 regions, then by 2023 a high level was reached in three regions (Astana, Almaty, Atyrau region), while noticeable regional disparities remain. The data obtained make it possible to assess the current socio-economic state of society and the effectiveness of government policy in this area. The developed theoretical provisions and methodological approaches can be used in further scientific research, and the collected information base can be used in shaping socio-economic policy at the regional level.

KEYWORDS: Economy, Economic Activity, Economic Growth, Welfare, Employment, Population, Region, Regional Strategy

CONFLICT OF INTEREST: the authors declare that there is no conflict of interest

FINANCIAL SUPPORT. This research was conducted under the grant funding IRN AR23485949: "Economic thinking, population's behavior in the context of doctrine's implementation to the new economic Kazakhstan's policy: factors, prerequisites and mechanism".

Article history:

Received 18 July 2025

Accepted 28 August 2025

Published 30 September 2025

* **Corresponding author: Suleimenova A.Sh.** – PhD student, Researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, 28 Shevchenko St., Almaty, Kazakhstan, 87012933359, email: shaimuratovna@mail.ru

Ел экономикасының қазіргі мәселелеріне халықтың араласуы: өңіраралық салыстырым

Тлеубердинова А.Т.^а, Панзабекова А.Ж.^а, Халитова М.М.^а, Сүлейменова А.Ш.^{а*}

^аҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, көш. Шевченко 28, Алматы, Қазақстан

Дәйексөз үшін: Тлеубердинова А.Т., Панзабекова А.Ж., Халитова М.М., Сүлейменова А.Ш. (2025). Ел экономикасының қазіргі мәселелеріне халықтың араласуы: өңіраралық салыстырым. Экономика: стратегия және практика, 20 (3), 123-138, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2025-3-123-138>

ТҮЙІН

Халықтың елдің экономикалық процестеріне араласу проблемасына ғылыми қызығушылықтың өзектілігі ұлттық әл-ауқаттың өсуін қамтамасыз етудегі адами капиталдың шешуші рөлін мойындау арқылы анықталады. Бұл сондай-ақ тұрақты экономикалық өсу мен әлеуметтік тұрақтылыққа бағытталған тиімді әлеуметтік-экономикалық саясатты таңдау үшін азаматтардың экономикалық белсенділігін зерттеудің жоғары маңыздылығымен байланысты. Мақаланың мақсаты — «халықтың елдің экономикалық процестеріне араласуы» ұғымына авторлық көзқарасты негіздеу және оның азаматтардың экономикалық әл-ауқаты деңгейіне әсерін айқындау. Зерттеуде жалпығылыми (талдау, синтез, жинақтау) және экономикалық-статистикалық әдістер, соның ішінде корреляциялық талдау, индекс пен топтастыру әдістері пайдаланылды. Экономикалық араласудың мәнін айқындауға қатысты теориялық тәсілдер жүйеленді, оның негізгі құрамдас бөліктері нақтыланып, экономикалық әл-ауқатты сипаттайтын көрсеткіштер негізделді. Зерттеу нәтижелері халықтың экономикалық белсенділік көрсеткіштері мен әл-ауқаттың негізгі индикаторлары арасында тұрақты оң корреляция бар екенін көрсетті. Салыстырмалы талдау елдің көптеген өңірлерінде әл-ауқаттың интегралдық индексінің артқанын айқындады: егер 2010 жылы 16 өңірдің 12-сінде төмен деңгей тіркелсе, 2023 жылға қарай үш өңірде (Астана, Алматы, Атырау облысы) жоғары деңгейге қол жеткізілді, сонымен бірге өңірлік диспропорциялар сақталып отыр. Алынған мәліметтер қоғамның ағымдағы әлеуметтік-экономикалық жағдайын және осы саладағы мемлекеттік саясаттың нәтижелілігін бағалауға мүмкіндік береді. Әзірленген теориялық ережелер мен әдістемелік тәсілдерді одан әрі ғылыми зерттеулерде, ал жиналған ақпараттық базаны — өңірлер деңгейінде әлеуметтік-экономикалық саясатты қалыптастыру кезінде пайдалануға болады.

ТҮЙІН СӨЗДЕР: экономика, экономикалық белсенділік, экономикалық өсу, әл-ауқат, жұмыспен қамту, халық, аймақ, аймақтық стратегия

МҮДДЕЛЕР ҚАҚТЫҒЫСЫ: авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ. Зерттеу Гранттық қаржыландыру ЖТН АР23485949 «Қазақстанның жаңа экономикалық саясатының доктринасын жүзеге асыру жағдайындағы халықтың экономикалық ойлауы мен мінез-құлқы: факторлары, алғышарттары және механизмдері» шеңберінде әзірленген.

Мақала тарихы:

Редакцияға түсті 18 Шілде 2025

Жариялау туралы шешім қабылданды 28 Тамыз 2025

Жарияланды 30 Қыркүйек 2025

* **Хат-хабаршы авторы:** Сүлейменова А.Ш. — PhD докторант, ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, көш. Шевченко 28, Алматы, Қазақстан, 87012933359, email: shaimuratovna@mail.ru

КІРІСПЕ

Әлеуметтік-экономикалық ортаның қарқынды өзгеруі жағдайында халықтың өз мінез-құлқын жаңа шынайылықтарға қалай бейімдейтініне деген қызығушылық арта түсуде. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық ортаның қарқынды өзгеруі жағдайында халықтың жаңа шындыққа бейімделу жолдарын зерттеуге деген қызығушылық артуда. Экономикалық мінез-құлықтың бағыттары мен динамикасын, сондай-ақ оны реттеу тетіктерін зерттеу айрықша мәнге ие. Мұндай тәсіл мемлекеттік қолдауды күтуге негізделген патерналистік модельден бастама мен өзіндік дамуға бағдарланған белсенді модельге көшуге мүмкіндік береді.

Заманауи экономикалық әдебиеттер халықтың экономикалық мінез-құлқын зерттеуде, әсіресе азаматтардың елдің экономикалық міндеттерін шешуге араласу аспектісінде, әдіснамалық қайшылықтардың бар екенін көрсетеді. Бірыңғай әдістемелік тәсілдердің болмауы «экономикалық араласу» категориясын түсіндіруде әркелкілікті тудырады, ол көбінесе зерттеу контекстіне байланысты әртүрлі интерпретацияланады. Қолданыстағы ғылыми парадигмалар араласудың түрлі үлгілерін ұсынады, алайда ең кең тарағаны - оны азаматтардың экономикалық белсенділігімен – ең алдымен еңбек және кәсіпкерлік қызметке қатысу арқылы – теңестіреді.

Әлеуметтік-экономикалық мәселелердің сақталуы жағдайында мемлекеттің қолдауымен қатар, азаматтардың өз әл-ауқаты үшін жеке жауапкершілігін арттыру да маңызды. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж. Тоқаев Алматы қаласындағы сөзінде «жауапкершілікті мемлекетке немесе қоғамға артып қоюға жол берілмейтінін» атап өтті (Тоқаев, 2022).

Бұл зерттеу экономикалық араласу ұғымына қатысты бар теориялық тәсілдерді жалпылауға және оның мазмұнына авторлық тұжырымдаманы ұсынуға бағытталған. Ұсынылған көзқарас халықтың экономикалық мінез-құлқын талдау саласындағы әрі қарайғы зерттеулерге негіз бола алады.

Зерттеудің мақсаты — «халықтың елдің экономикалық процестеріне араласуы» ұғымын авторлық тұрғыдан негіздеу және оның азаматтардың экономикалық әл-ауқаты деңгейіне әсерін анықтау.

Зерттеу гипотезасы: халықтың экономикалық араласу көрсеткіштері мен оның әл-ауқаты деңгейі арасында тұрақты оң байланыс бар деп болжануда.

Мақсатқа жету үшін жалпығылыми әдістер (талдау, синтез, жинақтау) және экономикалық-статистикалық құралдар: корреляциялық талдау, индекс әдісі және топтастыру әдісі қолданылды. Ақпараттық база ретінде отандық және шетелдік авторлардың ғылыми жарияланымдары, Қазақстанның ресми дереккөздері, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының деректері пайдаланылды.

Әдебиеттерді шолу нәтижесінде «халықтың экономикалық араласуы» категориясының авторлық анықтамасы ұсынылды, оның қалыптасуының теориялық моделі құрылды және реттеуші функциясы ашылды. Корреляциялық талдау көмегімен экономикалық араласу көрсеткіштері мен әл-ауқат деңгейі арасындағы байланыстардың күші мен бағыты (Пирсон коэффициенті негізінде) бағаланды. Салыстырмалы өңірлік талдау араласу коэффициенттерін және оларды топтастырылуын қолдана отырып жүзеге асырылды. Интегралдық әл-ауқат көрсеткішін есептеу үшін корреляция нәтижелері бойынша ең маңызды әлеуметтік-экономикалық индикаторлар нормалау қолданылды. Қорытынды кезең Қазақстан өңірлері бойынша экономикалық араласу және әл-ауқат деңгейлері салыстырылды.

ӘДЕБИЕТТЕРГЕ ШОЛУ

Араласу феноменінің пайда болуы, әдетте, еңбектің жоғары тиімділігіне сұраныстың артуымен және адамдардың өз уақытын мен күш-жігерін әлеуметтік маңызды процестерге тұрақты бақылау мен мәжбүрлеусіз ерікті түрде жұмсауға деген ұмтылысымен байланыстырылады.

Бастапқыда «араласу» термині негізінен персоналды басқару контекстінде қолданылды, бұл ұйымдардың кірісінің өсуімен, еңбек өнімділігінің жоғарылауымен және айналымның төмендеуімен байланысты болды. Қызметкерлердің араласу тұжырымдамасы жалпы сапа менеджменті (TQM) қағидаттарының және ISO 9000 сияқты халықаралық сапа менеджменті стандарттарының енгізілуімен қатар қалыптасты. Аталған тұжырымдаманың кеңінен таралуына қарамастан, қызметкерлердің араласуы әлі де дамудың бастапқы кезеңінде тұрған салыстырмалы түрде жаңа басқарушылық технология болып табылады. Алайда қазіргі зерттеулер бұл ұғымды кеңейтіп,

оның әлеуметтік-экономикалық кең ауқымды контекстегі маңыздылығын айқындады: араласу деңгейі жоғары адам қабылданған шешімдер үшін жеке жауапкершілігін сезінеді және туындаған қиындықтарды жеңуге күш салуға дайын.

Ресейлік ғалымдар Ключко В.Е., Галажинский Э.В. және басқалардың пайымдауынша, ашық, өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе болып табылатын адам айқын бағдарлар, мақсаттар мен оларды жүзеге асыру өлшемдері жоқ ортада да тиімді өмірлік қызметті дербес жүзеге асыра алады. Өмірлік кеңістіктің күрделенуі адамның егеменділігін, яғни жаңа өзгерістерге даярлығын қамтамасыз етіп, оны өмірсүрудің шынайы субъектісіне айналдыруға мүмкіндік береді (Klochko et al., 2015).

Мұндай көзқарас, бір жағынан, адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттестігі мен үздіксіз тұлғалық дамуы арқылы оның араласуын талдауға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, дәл өзін-өзі ұйымдастыру тиімді өмірлік қызметтің негізгі тетігі әрі қажетті шартына айналады.

Қазіргі уақытта халықтың қоғам және өңірлік экономика мәселелеріне араласу мәселесіне арналған зерттеулер жеткіліксіз деңгейде. Негізінен бұл зерттеулер әлеуметтік тұрғыда осал топтардың еңбек белсенділігін сақтауға бағытталған (Sharma, 2022; Brauner - Otto et al., 2023).

Ресейлік зерттеушілер (Pavlova et al., 2020) араласуды институционалдық жағдайлардың, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың, сондай-ақ адамның белсенділігі мен автономиясына, оның ішінде еңбек саласында ықпал ететін физикалық, эмоционалдық және интеллектуалдық жағдайдың жиынтығы ретінде қарастырады. Олардың жүйелі тәсілі мен араласудың ресурстық моделіне сүйене отырып, халықтың әлеуметтік-экономикалық дамуға араласуын еңбек және кәсіпкерлік қызмет арқылы қоғамдық процестерге белсенді үлес ретінде түсіндіруге болады.

Қазіргі кезде елдегі халықтың экономикалық белсенділігіне байланысты мәселелер (өңірлер бойынша экономикалық белсенділіктің біркелкі еместігі, ауылдық жерлерде экономикалық белсенділіктің төмендігі, бейресми жұмыспен қамтудың өсуі, жоғары жалақылы жұмыс орындарының тапшылығы, жұмыс күшінің мобильділігінің төмендігі және кәсіпкерлік бастамалардың жеткіліксіз дамуы) дер кезінде шешімдерді іздеуді талап етеді. Мұндай шешімдер ел тұрғындарының әл-ауқатын арттырумен қатар, олардың өз өмірлік қызметіне

қатысты жауапкершілігі мен дербестігін арттыруға, сондай-ақ масылдық көзқарасты төмендетуге бағытталуы тиіс.

Халықтың экономикалық араласуы экономикалық мінез-құлықтың көрінісі болып табылады және соның нәтижесінде әл-ауқат деңгейіне әсер етеді. Бұл әсерді білу тиімді экономикалық саясатты құру үшін маңызды. Сонымен қатар, әл-ауқат ағымдағы қажеттіліктерді қанағаттандыру ретінде ғана емес, сонымен қатар тұрақты дамуды қамтамасыз ету ретінде де түсіндіріледі, сондықтан ол мемлекеттік әлеуметтік саясаттың басты назарында болады (Rakhimzhanova et al., 2022).

Азаматтардың әл-ауқат деңгейін арттыру – барлық мемлекеттердің стратегиялық мақсаты болып табылады. Бұл саладағы жоғары көрсеткіштер тиімді әрі ұтымды экономикалық саясаттың дәлелі ретінде қарастырылады. Әл-ауқаттың өсуі тек қана ағымдағы қажеттіліктерді қанағаттандыруды емес, сонымен қатар экономикалық, әлеуметтік және экологиялық ресурстарға негізделген орнықты дамуды қамтамасыз етуді де білдіреді. Бұл, әсіресе экологиялық сын-қатерлер мен табиғи ресурстардың қысқаруы жағдайында ерекше өзектілікке ие (Akimbekova & Dosumova, 2019).

Әл-ауқатты зерттеу тәсілдерінің әртүрлілігі оның интерпретацияларының көптігімен түсіндіріледі. Кейбір авторлар оны ресурстарды тиімді бөлумен байланыстырады (Akimbekova & Dosumova, 2019), басқалары экономикалық, әлеуметтік және институционалдық факторларды үйлестірумен байланыстырады (Sauranbaj et al., 2023).

Жаппай тұтыну концепциялары жеке және қоғамдық әл-ауқаттың өсуі арасындағы өзара байланысының ерекшелігін атап көрсетсе, баламалы көзқарастар индивид пен қоғам мүдделерінің алшақтығын және байлықты бөлу ісінде мемлекеттік реттеудің қажеттілігін алға тартады (Nayden & Belousova, 2018). Экономикалық әл-ауқаттың әртүрлі анықтамалары бар. Зерттеушілердің көбісі әл-ауқатты – халықтың әртүрлі салалардағы қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетін көрсететін көпқырлы категория екендігімен келіседі (Artemova et al., 2022). Мәселен, Мартынова И. оны халықтың қажетті материалдық және рухани игіліктермен, яғни белгілі бір адам қажеттіліктерді қанағаттандыратын заттармен, қызметтермен және жағдайлармен қамтамасыз етілуі ретінде түсіндіреді. Бұл түсінік өмір сүру деңгейін сипаттайтын көрсеткіштер жүй-

есі арқылы өлшенеді, олардың қатарында: табыстарды бөлу деңгейі, кедейлік деңгейі, өмір сапасы, жұмыспен қамту деңгейі, білім мен денсаулық көрсеткіштері бар (Martynova, 2011). Бутова Л.М. да осындай пікірде (Butova, 2006). Бірқатар авторлар әл-ауқатты табысқа тәуелді өмір сүру деңгейі мен сапасының көрсеткіші ретінде қарастырады (Santalova, 2016; Tsimbalist, 2008). Мысалы, Нестерова О.А. мен Пожарницкая О.В. «әл-ауқат» пен «өмір сапасы» ұғымдарын теңестіріп, оны бағалау үшін үш компонентті бөліп көрсетеді: экономикалық, экологиялық және әлеуметтік (Nesterova & Pozharnitskaya, 2018).

Артемова О.В. және басқалары әл-ауқатты теориялық тұрғыдан – материалдық, әлеуметтік және рухани игіліктермен қамтамасыз ету ретінде; әдіснамалық тұрғыдан – нормаланған статистикалық деректер негізінде интегралды көрсеткішті есептеу ретінде; ал қолданбалы аспектісінде – өңіраралық салыстыруларда қарастырады (Artemova et al., 2022).

Шетелдік әдебиеттерде әл-ауқат (well-being) материалдық (табыс, тұтыну) және материалдық емес аспектілерді (денсаулық, білім, таңдау еркіндігі, өмір сапасын субъективті қабылдау) қамтитын көп өлшемді категория ретінде түсіндіреді (Helliwell et al., 2023; Jarden & Roache, 2023).

Әл-ауқат теориясы саласындағы ең ықпалды авторлардың бірі – А. Сен. Ол мүмкіндіктер тәсілі (capability approach) аясында шынайы әл-ауқат материалдық ресурстардың көлемімен емес, адамның өзінің өмірлік мақсаттары мен әлеуетін жүзеге асыру қабілетімен айқындалады деп тұжырымдайды (Sen, 2004). Әл-ауқатты анықтаудың заманауи шетелдік тәсілдері оның көпөлшемді сипатына негізделеді. Бұл тұрғыда олар объективті көрсеткіштердің (табыстар, денсаулық, білім) (Helliwell et al., 2023; Stiglitz et al., 2009; OECD, 2013), сондай-ақ субъективті бағалаулардың (өмірге қанағаттану, қауіпсіздікті сезіну, өзін-өзі іске асыру мүмкіндіктері) маңыздылығын атап көрсетеді. Мұндай көзқарас халықтың нақты өмір сүру деңгейін дәлірек бағалауға мүмкіндік береді.

Ғылыми ортада өмір сүру деңгейі мен әл-ауқаттағы өңіраралық айырмашылықтарды бағалау тақырыбы кеңінен зерттелуде. Өңірлердің экономикалық дамуындағы теңсіздіктің артуы әлеуметтік және аумақтық тепе-теңдікті бұзып, өмір сапасы бойынша дифференциацияны арттырады және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді ушықтырады. Халықтың әл-ауқат деңгейі әлеуметтік-

экономикалық жүйенің жай-күйінің негізгі индикаторы болып табылады және ол аймақтық та, ұлттық та деңгейде маңызды мәнге ие. Әл-ауқат әлеуметтік және экономикалық саясаттың маңызды элементі болғандықтан, оны өлшеуде эконометриялық әдістерді және көпөлшемді классификацияны қолдану өзекті болып саналады (Karlun, 2015). Мәселен, Ротарь Т.С. әл-ауқатты айқындауда халықтың жан басына шаққандағы ақшалай табыстары мен жұмыскерлердің орташа атаулы жалақысын бағалауға енгізген (Rotary, 2019). Войкина Е.А. және т.б. халық әл-ауқатының негізгі көрсеткіші ретінде медиандық табысты (медиандық жалақыны) анықтайды (Voikina & Mirgorod, 2020). Ал Г.Т. Самиеваның пікірінше, ел халқының әл-ауқаты жалпы ішкі өнімнің мөлшері мен құрылымымен, сондай-ақ тұтынушылық шығындардың көлемі мен құрылымымен анықталады (Samieva, 2024).

Әл-ауқат индексін есептеудің ерекше қызықты әдістемесі Ресейдің РОМИР Адам институты тарапынан ұсынылған. Олардың тәсілі бойынша, халықты әл-ауқат санаттарына жіктеу үй шаруашылықтарының азық-түлікке жұмсайтын шығындарының олардың жалпы шығындар құрылымындағы үлесін есептеу негізінде жүргізіледі (Welfare Index, 2023).

«Әл-ауқат» ұғымының көпқырлылығы оны бағалауда қолданылатын көрсеткіштердің едәуір санын қалыптастырды. Халық әл-ауқатына берілетін бағалар ресми статистикада да, сараптамалық қауымдастықтарда да елеулі айырмашылықтарға ие. Мұндай алшақтық тек нақты әртектіліктің салдары ғана емес, сонымен қатар есептеу әдістемелерінің айырмашылығымен де түсіндіріледі. Бұл жағдай аймақтардағы объективті ахуалды бұрмалап, нәтижелерді әрқалай көрсетуге мүмкіндік береді.

Экономикалық әл-ауқаттың ең маңызды критерийлері: жан басына шаққандағы жалпы өңірлік өнім (ЖӨӨ), үй шаруашылықтарының табыстары мен шығындары, жалақы, несиелендіру деңгейі және жинақ. ЖӨӨ неғұрлым жоғары болса, қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндіктері соғұрлым көп болады, бұл өмір сүру деңгейі мен әл-ауқатына тікелей әсер етеді (Grzega, 2018; Berdimurat et al., 2024).

Үй шаруашылықтарының табыстары олардың экономикалық тұрақтылығын, тұтынушылық мінез-құлқын және үнемдеуге бейімділігін анықтайды (Beglova et al., 2017; Alam, et al., 2020). Сондықтан олардың деңгейіне әсер ететін факторларды зерттеу көбінесе эмпи-

рикалық зерттеулердің объектісі болып табылады (Guo & Wang, 2024; Khussainova et al., 2024; Ashirbekova et al., 2023). Шығындар құрылымы да маңызды: мысалы, басқа санаттар төмендеген кезде азық-түлік шығындарының үлесінің өсуі өмір сүру деңгейінің төмендеуін көрсетеді.

Халықты несиелендіру - қаржы ресурстарының қолжетімділігін көрсететін тағы бір маңызды индикатор. Оның деңгейі жұмыспен қамту мен табысқа байланысты, бұл экономикалық белсенділік пен әл-ауқат арасындағы байланысты растайды (Rahman et al., 2020). Жинақ бюджеттің тұрақтылығының негізін құра отырып, үй шаруашылықтарының өзгеретін экономикалық жағдайларға бейімделуіне ықпал етеді. Зерттеулер нақты табыс пен жинақ деңгейі арасындағы жоғары корреляцияны көрсетеді (Nkomo & Adanlawo, 2023).

Халықтың экономикалық араласуы демографиялық мінез-құлыққа да әсер етеді: табыс деңгейі некеге тұру және бала туу туралы шешімдерге әсер етеді, яғни демографиялық дамудың негізгі көрсеткіштері (Damota, 2015).

Осылайша, халықтың әл-ауқат деңгейі өңір мен жалпы елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесінің жағдайының маңызды индикаторы және экономикалық араласу деңгейімен тығыз байланысты. Осы екі көрсеткіш арасындағы

диспропорциялар әлеуметтік-аумақтық тепе-теңдікті бұзады, өмір сапасының дифференциациясын күшейтеді және әлеуметтік шиеленісті тудыруы мүмкін.

Әдебиеттерге шолу елдің экономикасы контекстіндегі халықтың экономикалық араласуын талдау мәселелері жеткілікті зерттелмегенін көрсетті. Қазақстан халқының экономикалық араласуының өңірлер бөлінісіндегі әл-ауқат деңгейіне әсерін салыстырмалы талдауға арналған зерттеулердің тапшылығы айқын. Осы кемшілік бұл зерттеудің тақырыбын тандауға себеп болды.

ӘДІСТЕМЕ

Зерттеудің теориялық негізін экономикалық белсенділіктің базасы ретінде экономикалық мінез-құлық пен іс-әрекетке, еңбек және кәсіпкерлік мінез-құлыққа, жұмыспен қамту теориялары мен әл-ауқат теориясына, кәсіпкерліктің тұжырымдамасы мен теорияларына қатысты отандық және шетелдік экономист ғалымдардың ғылыми еңбектері құрады.

Зерттеу 1-суретте көрсетілген алгоритм бойынша жүргізілді.

Сурет 1. Зерттеу алгоритмі
Figure 1. Research algorithm

Зерттеуде статистикалық және салыстырмалы-талдамалық әдістерді біріктіретін кешенді әдіснамалық тәсіл қолданылды. Теориялық әдістер қолданыстағы ғылыми бағыттарды құрылымдауға және зерттеудің талдамалық шеңберін орнатуға мүмкіндік берді. Эмпирикалық және статистикалық әдістер теориялық қағидаларды верификациялауды қамтамасыз етіп, халықтың әлеуметтік-экономикалық процестерге араласуындағы өңіраралық айырмашылықтарды анықтауға жол ашты.

Талдау барысында жалпығылыми әдістер қолданылды: ғылыми дереккөздерді жүйелеу және жіктеу әдісі, бұл халықтың араласуын және оның әлеуметтік-экономикалық дамуға әсерін зерттеудің негізгі тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді. Әр түрлі теориялық тұжырымдамаларды салыстыруды, сондай-ақ қоғам мен экономиканың өзара әрекеттесуі туралы ғылыми көзқарастардың эволюциясын анықтауды қамтамасыз ететін салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды. Ғылыми әдебиеттер мен бағдарламалық құжаттарды контент-талдау әдісі пікірталастардың негізгі бағыттарын бөліп көрсетуге және халықтың экономикалық мәселелерге араласуына әсер ететін факторларды анықтауға, олардың өзара тәуелділігінің мәнін ашатын «экономикалық араласу», «халықтың экономикалық белсенділігі», «экономикалық әл-ауқат» сияқты категориялардың мазмұнын нақтылауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-талдамалық әдіс халықтың экономикалық процестерге араласу деңгейіндегі өңіраралық айырмашылықтарды айқындау үшін пайдаланылды.

Зерттелетін құбылыстың теориялық негіздемесін қамтамасыз етіп, халықтың елдегі экономикалық мәселелерге араласуы мен олардың әл-ауқат көрсеткіштеріне әсерін анықтауға және өңіраралық салыстыру жүргізуге мүмкіндік берген логикалық және құрылымдық-функционалдық талдау қолданылды.

Зерттеу нәтижелерін көрнекі түрде көрсету үшін «халықтың экономикалық араласу» ұғымының мазмұнын авторлық көзқарасты қысқаша ұсынуға және оның реттеуші функциясын көрсетуге мүмкіндік беретін графикалық әдіс қолданылды.

Экономикалық-статистикалық әдістер

Эконометрикалық талдаудың заманауи әдістерін, атап айтқанда корреляциялық талдау аппаратын, сондай-ақ индекстік әдіс пен топтастыру әдісін қолдану өңіраралық айырмашылықтардың объективті

зандылықтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Корреляциялық талдау SPSS бағдарламасын қолдана отырып, араласу деңгейі мен негізгі әлеуметтік-экономикалық факторлар арасындағы байланысты анықтау үшін қолданылды (1):

$$r_{xy} = \frac{\sum(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum(x_i - \bar{x})^2 * \sum(y_i - \bar{y})^2}}, \quad (1)$$

мұндағы:

- X айнымалысының мәндері;
- Y айнымалысының мәндері;
- X айнымалысының арифметикалық орташа мәні;
- Y айнымалысының арифметикалық орташа мәні.

Елдің экономикалық мәселелеріне халықтың араласу коэффициенттері Қазақстан облыстарының экономикалық белсенділік көрсеткіштері негізінде мына формула (2) бойынша есептелді:

$$K_{\text{эа}} = \frac{1}{n} * \sum_{i=1}^i \frac{\text{ЭБД}_{\text{фи}}}{\text{ЭБД}_{\text{орті}}} \quad (2)$$

мұндағы:

- i-көрсеткіш бойынша фактілік экономикалық белсенділік деңгейі;
- экономикалық белсенділіктің i-ші көрсеткішінің орташа республикалық деңгейі;
- n – экономикалық белсенділікке енгізілген көрсеткіштер саны.

Индекстік әдіс әлеуметтік-экономикалық индикаторлардың жиынтығына негізделген өңірлердегі халықтың әл-ауқатының интегралды көрсеткішін есептеуге мүмкіндік берді (жан басына шаққандағы ЖӨӨ; халықтың жан басына шаққандағы орташа ақшалай табыстары; орташа номиналды жалақы; тұтынуға пайдаланылған үй шаруашылықтарының табыстары; банктердегі жеке тұлғалардың салымдары).

Ел өңірлеріндегі халықтың әл ауқатының интегралды индекстерін есептеу үшін келесі формулалар (3) және (4) қолданылды:

$$I_{\text{инт}} = \frac{\sum_{j=1}^n X_j}{n} \quad (3)$$

$$X_j = \frac{x_i - x_{i \min}}{x_{i \max} - x_{i \min}} \quad (4)$$

мұндағы $I_{\text{инт}}$ – өңірлердегі халықтың әл-ауқатының интегралды индексі;

n – талданатын көрсеткіштер саны;
 X_j – белгілі бір жылдың елдің кез келген өңірі үшін талданатын i -ші көрсеткіштің нормаланған мәні;

x_i – статистикалық көрсеткіш;
 $x_{i, \max}, x_{i, \min}$ – тиісінше зерттелетін уақыт кезеңінде еліміздің барлық өңірлері арасында i -ші көрсеткіштің ең жоғары және ең төмен мәні.

Өңірлерді халықтың экономикалық араласу коэффициенттерінің деңгейлері және халықтың әл-ауқатының интегралдық индекстерінің деңгейлері бойынша топтастыру тең интервалдар шамасының формуласы (4) негізінде жүргізілді:

$$i = (X_{\max} - X_{\min}) / n \quad (4)$$

Мұндағы, i – интервал шамасы;

– жиынтықтағы белгінің максималды мәні;
 – жиынтықтағы белгінің минималды мәні;
 – топтардың саны.

Зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының 2010-2023 жылдарға арналған ресми статистикалық материалдары құрады.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУЛАР

Жүргізілген теориялық шолудың нәтижесінде халықтың елдің экономикалық мәселелеріне араласу процесінің және оның халықтың әл-ауқатына әсер етуінің теориялық моделі әзірленді, сондай-ақ халықтың экономикалық әл-ауқатына экономикалық қатысу деңгейінің ықпалын бағалау үшін интегралды индекс әдісін қолданудың қажеттілігі анықталды (1-сурет).

Сурет 2. Халықтың экономикалық араласуын және оның реттеуші қызметін қалыптастырудың теориялық моделі

Figure 2. Theoretical model of the formation of economic intervention of the population and its regulatory activities

Ескерту: дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған Pavlova et al. (2020); Rakhimzhanova et al. (2022);

Akimbekova & Dosumova, (2019); Sauranbaj et al. (2023)

Отандық және шетелдік зерттеулер нәтижелеріне сүйене отырып, халықтың экономикалық мәселелерге араласу деңгейін

келесі экономикалық белсенділік индикаторлары арқылы анықтауға болатыны дәлелденді:

- жұмыспен қамтылған халық саны (ЖҚХ);
- экономикалық белсенді халық саны (ЭБХ);
- шағын кәсіпорындар саны (ШКС);

- жеке кәсіпкерлер саны (ЖКС).

Теориялық модельге сәйкес, халықтың экономикалық әл-ауқатын бағалау үшін енгізілетін көрсеткіштерді нақтылау мақсатында қолданыстағы әдістемелік тәсілдерде жиі қолданылатын, сондай-ақ авторлардың пікірінше, ресми статистикалық деректердің қолжетімділігін ескере отырып, қазақстандықтардың экономикалық әл-ауқат деңгейін анағұрлым толық сипаттайтын бірқатар индикаторлар іріктелді. Іріктелген көрсеткіштер тізіміне келесілер кірді:

- жан басына шаққандағы жалпы өңірлік өнім (жбш ЖӨӨ);
- халықтың орташа жан басына шаққандағы ақшалай табысы (ОАТ);
- номиналды жалақы деңгейі (НЖД);

- үй шаруашылықтарының тұтынуға жұмсалатын табыстары (ҮШТЖТ);

- тұтыну шығындарының жалпы құрылымындағы азық-түлік тауарларына жұмсалатын шығындардың үлесі (АТТЖШ);

- халықтың қарыздық жүктеме деңгейі (ХҚЖ);

- жеке тұлғалардың банктердегі салымдары (ЖТБС);

- тіркелген некелер саны (ТНС);

- туылғандар саны (ТС).

Жүргізілген корреляциялық талдау халықтың экономикалық араласу индикаторларының арасындағы күшті өзара байланыстарды анықтауға мүмкіндік берді. Бұл байланыстар корреляция коэффициенттерінің модульдерінің жоғары деңгейімен және «Sig. <0,05» талаптарына сәйкес келетін статистикалық маңыздылық көрсеткіштерімен расталды (1-кесте).

Кесте 1. Халықтың экономикалық араласу көрсеткіштерінің өзара тәуелділігі

Table 1. Interdependence of indicators of economic intervention of the population

Көрсеткіштер		ЖҚХ	ЭБХ	ШКС	ЖКС
ЖҚХ	Pearson Correlation	1	0,999**	0,949**	0,727**
	Sig. (2-tailed)		0,000	0,000	0,002
ЭБХ	Pearson Correlation	0,999**	1	0,943**	0,716**
	Sig. (2-tailed)	0,000		0,000	0,003
ШКС	Pearson Correlation	0,949**	0,943**	1	0,637*
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000		0,011
ЖКС	Pearson Correlation	0,727**	0,716**	0,637*	1
	Sig. (2-tailed)	0,002	0,003	0,011	

** . Корреляция 0,01 (екі жақты) деңгейінде маңызды

* . Корреляция 0,05 (екі жақты) деңгейінде маңызды

Ескерту: SPSS негізінде авторлармен құрастырған

2-кестенің деректері экономикалық белсенділік индикаторларының халықтың өмір сүру деңгейінің көрсеткіштерімен айтарлықтай корреляциясын көрсетеді, бұл халықтың ел-

дің экономикалық мәселелеріне халықтың әл-ауқатының көрсеткіштеріне араласуының әсерін растайды.

Кесте 2. Халықтың экономикалық араласу көрсеткіштерінің әл-ауқат көрсеткіштерімен корреляциялық тәуелділігі

Table 2. Correlation dependence of indicators of economic intervention of the population with indicators of well-being

Көрсеткіштер		жбш ЖӨӨ	ОАТ	НЖД	ҮШТЖТ	АТТЖШ	ХҚЖ	ЖТБС	ТНС	ТС
ЖҚХ	Pearson Correlation	0,950**	0,932**	0,921**	0,947**	0,835**	0,743**	0,948**	-0,732**	0,541*
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,002	0,000	0,002	0,046
ЭБХ	Pearson Correlation	0,952**	0,938**	0,929**	0,950**	0,827**	0,762**	0,947**	-0,728**	0,523*
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,002	0,000	0,002	0,05

ШКС	Pearson Correlation	0,975**	0,960**	0,942**	0,974**	0,916**	0,751**	0,965**	-0,873**	0,640*
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,002	0,000	0,000	0,014
ЖКС	Pearson Correlation	0,531*	0,518*	0,514*	0,543*	0,361	0,326	0,653**	-0,426	0,391
	Sig. (2-tailed)	0,050	0,050	0,050	0,000	0,204	0,256	0,008	0,114	0,167
**. Корреляция 0,01 (екі жақты) деңгейінде маңызды										
*. Корреляция 0,05 (екі жақты) деңгейінде маңызды										

Ескерту: SPSS негізінде авторлармен құрастырған

Осылайша, жұмыспен қамту, экономикалық белсенділік және тіркелген шағын кәсіпорындар саны мен жан басына шаққандағы ЖӨӨ, халықтың орташа табыс деңгейі, орташа номиналды жалақысы, үй шаруашылықтарының тұтынуға жұмсалатын табыстары, банк салымдары және халықтың несиелену деңгейі арасында өте күшті оң корреляция бар екені анықталды.

Талдау жұмыспен қамту көрсеткіштері, халықтың экономикалық белсенділігі және тіркелген шағын кәсіпорындар саны арасында жан басына шаққандағы ЖӨӨ, табыстың орташа деңгейі, орташа номиналды жалақы, үй шаруашылықтарының тұтынуға жұмсалатын табыстары, банктік салымдар және халықтың кредиттелу деңгейі сияқты әл — ауқат көрсеткіштері арасында өте күшті оң корреляцияның бар екенін көрсетті.

Табыстың өсуімен бірге азық-түлік шығындарының үлесі азаюы тиіс деген қисынды болжамға қарамастан, халықтың экономикалық белсенділігі мен азық-түлік шығындарының үлесі арасында күтпеген күшті оң тәуелділік тіркелді. Экономикалық белсенділік деңгейі жоғарылаған сайын азық-түлік шығындарының үлесі төмендейді деп күтілген, бұл теріс корреляция коэффициентінде көрінуі керек еді. Алайда бұл нәтиже өсім қарқынының теңгерімсіздігімен түсіндірілуі мүмкін: экономикалық белсенділік көрсеткіштерінің абсолюттік мәндері айтарлықтай артып отырғанымен, халық шығындарының құрылымы салыстырмалы түрде тұрақты күйде қалады.

Орташа оң тәуелділік экономикалық араласу деңгейі мен туу деңгейі арасында байқалды. Бұл, бір жағынан, бала тууға байланысты табыс көлемін арттыруға деген ұмтылысты, екінші жағынан, тұрақты жұмыспен қамту мен қанағаттанарлық табыс деңгейі жағдайында бала тууды жоспарлау үрдісін растайды. Дегенмен, бұл тәуелділікті күшті деп бағалауға болмайды.

Экономикалық белсенділік көрсеткіштері

және азық-түлік шығындарының үлесі мен несиелену деңгейі арасындағы теріс корреляцияның болмауы халықтың орташа табыс деңгейінің салыстырмалы түрде төмендігімен байланысты болуы мүмкін. Бұл жеткілікті жинақтауды қалыптастыруға және тұтынуға несиелік ресурстарды тартпай-ақ қызметтерге немесе азық-түлік емес тауарларға қарай қайта бөлуге мүмкіндік бермейді. Тұрғын үй, ұзақ мерзімді тауарлар сатып алу қажеттілігі, сондай-ақ бұрын алынған несиелерді өтеу міндеттемелері халықты жаңа қарыздарға жүгінуге итермелейді, бұл экономикалық белсенділік деңгейіне қарамастан несиелендіру деңгейін арттырады.

Әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер де қосымша фактор болып табылады: ауқымды отбасылық іс-шараларды ұйымдастыруға ұмтылыс көбінесе азаматтардың нақты қаржылық мүмкіндіктеріне сай келмейді, бұл шамадан тыс несиеленуге әкеледі. Мұндай мінез-құлық классикалық ұтымды тұтыну үлгілеріне сәйкес келмейді, бұл күтілетін статистикалық тәуелділіктерді бұрмалауы мүмкін.

Экономикалық белсенділік деңгейі мен тіркелген неке саны арасында теріс корреляция анықталды, бұл жалпы әлеуметтік тенденцияларды көрсетеді: жастардың отбасы институтына деген көзқарасының өзгеруі, жұмыс істейтін халықтың бос уақытының тапшылығы және ықтимал қаржылық қиындықтарға алаңдаушылық.

Жеке кәсіпкерлер (ЖК) саны мен демографиялық көрсеткіштер (неке және туу коэффициенттері) арасындағы статистикалық маңызды тәуелділіктің болмауы, жалпы жұмыспен қамту құрылымында ЖК үлесінің шектеулілігіне байланысты тұрақты корреляцияны анықтау үшін жеткілікті үлгіні қалыптастырмауы мүмкін. Отбасына қатысты менталитет пен әлеуметтік-мәдени көзқарастардағы өңірлік айырмашылықтар да маңызды

атқарады.

Корреляциялық талдау нәтижелерін ескере отырып, келесі көрсеткіштер одан әрі талдаудан алынып тасталды:

- азық-түлік тауарларына тұтыну шығындарының үлесі,
- халықтың несиелену деңгейі,
- тіркелген некелер саны,
- туу саны.

Бүгінгі таңда Астана және Алматы қалалары елдің экономикалық мәселелеріне халықтың жоғары араласу деңгейін көрсетуде.

Ал Ақтөбе, Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Маңғыстау және Түркістан облыстарында

халықтың экономикалық белсенділігі төмен деңгейде сақталуда.

Ақмола, Атырау, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстарында және Шымкент қаласында экономикалық араласу деңгейі орташа көрсеткішке дейін артты.

Экономикалық белсенділікпен күшті байланыс көрсеткен көрсеткіштерді салыстырмалы талдауға енгізу арқылы ел өңірлерінің халық әл-ауқатының интегралды индекстері есептелді, олар 3-кестеде ұсынылған. Есептеулер келесі формулалар негізінде жүргізілді:

Кесте 3. Елдің экономикалық мәселелеріне экономикалық араласуы және Қазақстан өңірлері халқының әл-ауқатын салыстырмалы талдау

Table 3. Economic intervention in the country's economic problems and comparative analysis of the well-being of the population of the regions of Kazakhstan

Өңірлер	Халықтың экономикалық араласу коэффициенттері				Халықтың әл-ауқатының интегралды индекстері			
	2010	2015	2020	2023	2010	2015	2020	2023
Абай	-	-	-	0,9	-	-	-	0,152
Ақмола	1,0	1,0	1,0	1,0	0,130	0,212	0,223	0,234
Ақтөбе	0,9	0,9	1,0	0,9	0,211	0,283	0,195	0,198
Алматы	0,8	0,9	1,2	0,9	0,107	0,229	0,178	0,139
Атырау	1,0	1,0	1,0	0,9	0,681	0,801	0,671	0,652
Б-Қазақстан	0,9	0,9	0,9	1,0	0,222	0,308	0,227	0,222
Жамбыл	0,8	0,8	0,8	0,8	0,022	0,089	0,074	0,081
Жетісу	-	-	-	0,8	-	-	-	0,117
Қарағанды	1,1	1,0	1,1	0,9	0,239	0,372	0,377	0,374
Қостанай	1,0	1,0	1,0	1,0	0,110	0,217	0,213	0,258
Қызылорда	0,7	0,7	0,8	0,8	0,138	0,174	0,108	0,105
Маңғыстау	1,0	0,9	0,9	0,9	0,444	0,683	0,380	0,377
О-Қазақстан/ Түркістан	0,6	0,9	0,7	0,6	0,018	0,076	0,002	0,001
Павлодар	1,0	0,9	1,0	1,1	0,200	0,307	0,290	0,308
С-Қазақстан	1,1	0,9	0,9	0,9	0,114	0,203	0,096	0,262
Ұлытау	-	-	-	0,8	-	-	-	0,462
Ш-Қазақстан	1,2	1,0	1,7	1,0	0,131	0,283	0,290	0,355
Астана қ.	2,7	1,5	1,7	1,6	0,759	0,965	0,714	0,735
Алматы қ.	0,9	2,1	2,2	1,5	0,636	0,882	0,633	0,625
Шымкент қ.	-	-	0,9	0,9	-	-	0,069	0,071

Ескерту: есептеу нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған

Өңірлерді халықтың экономикалық араласу коэффициенттерінің деңгейлері және халықтың әл-ауқатының интегралдық

индекстерінің деңгейлері бойынша топтастыру интервалдары 5 формула негізінде айқындалды (4-кесте).

Кесте 4. Талданатын көрсеткіштер бойынша топтастырудың есептік интервалдары

Table 4. Estimated grouping intervals for the analyzed indicators

Деңгей-лер	Халықтың экономикалық араласу коэффициенттері деңгейлерінің аралықтары				Халықтың әл-ауқатының интегралдық индекстері деңгейлерінің интервалдары			
	2010	2015	2020	2023	2010	2015	2020	2023
төмен	0,6-1,43	0,7-1,27	0,7-1,3	0,6-0,98	0,018-0,268	0,076-0,376	0,002-0,242	0,001-0,241
орташа	1,44-2,27	1,28-1,85	1,31-1,91	0,99-1,37	0,269-0,519	0,377-0,677	0,243-0,483	0,242-0,482
жоғары	2,28-3,1	1,86-2,4	1,92-2,5	1,38-1,9	0,52-0,759	0,678-0,965	0,484-0,714	0,483-0,735

Ескерту: есептеу нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған

Алынған есептік деректер жалпы алғанда талданып отырған кезең ішінде халқымыздың экономикалық әл-ауқаты деңгейінің өскенін көрсетеді: егер 2010 ж. өңірлердің басым бөлігінде (16 өңірдің 12-сінде) халықтың әл-ауқатының төмен деңгейі байқалса, 2023 ж. жағдайдың айтарлықтай саралануы тіркелді. Бұл саралану өңірлерде әл-ауқаттың барлық үш деңгейінің (төмен – 9 өңірде, орташа – 8 өңірде және жоғары – 3 өңірде) болуымен сипатталады. Алты өңірде әл-ауқат деңгейінің неғұрлым жоғары деңгейге көтерілуі байқалды. Тұрақты жоғары деңгей екі ірі мегаполиске – Астана мен Алматы қалаларына, сондай-ақ Атырау облысына тән. Сонымен қатар тұрақты төмен деңгей Ақмола, Ақтөбе, Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Түркістан облыстарында және Шымкент қаласында сақталуда.

Сол сияқты, өңірлер халқының экономикалық араласуымен ахуалдың саралануы байқалады: егер 2010 жылы Астана қаласынан басқа барлық өңірлерде төмен деңгей байқалса, 2023 жылы халықтың бес облысында (Ақмола, Батыс Қазақстан, Қостанай, Павлодар және Шығыс Қазақстан) экономикалық мәселелерге араласуының орташа деңгейі байқалды, жоғары деңгей – екі ірі мегаполиске тән. Осылайша, жүргізілген талдау халықтың әл-ауқаты деңгейінің ел мен өңірлердегі экономикалық мәселелерге халықтың экономикалық араласу деңгейіне жоғары дәрежеде тәуелді екенін көрсетеді, бұл зерттеу гипотезасын растайды.

Халықтың экономикалық араласу индикаторларының өзара байланысын талдаудың нәтижелері олардың күшті оң тәуелділігін көрсетті, бұл Pavlova et al. (2020) зерттеулерінде жасалған қорытындыларды растайды, онда еңбек қатынастары арқылы айқындалатын халықтың белсенді қызметінің өңірлік қоғамдастықтағы маңыздылығы атап өтілген.

Халықтың экономикалық араласу деңгейінің талданған кезең ішінде артқанына қарамастан, өңірлер арасындағы экономикалық ара-

ласудағы айтарлықтай айырмашылықтар елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына елеулі кедергі келтіретін теңгерімсіздіктің сақталып отырғанын көрсетеді. Бұл аспект Alam et al. (2020) зерттеулерінің қорытындыларымен үйлеседі.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері халықтың экономикалық араласуының оны қалыптастыратын көрсеткіштер арқылы оның әл-ауқат деңгейіне әсерін растады. Бұл ретте, талдаудың маңызды сәті осы көрсеткіштерді таңдау және негіздеу болды, ол тек пайдалану мен қол жетімділіктің танымалдылығына ғана емес, сонымен бірге әл-ауқатты қалыптастырудағы рөлге де негізделген. Алайда, таңдалған 9 экономикалық әл-ауқат индикаторларының тек 5-і ғана экономикалық белсенділік индикаторларымен айтарлықтай корреляцияны көрсетті.

Өңірлердегі халықтың әл-ауқат деңгейінің салыстырмалы талдауы ел ішінде әртүрлі өңірлерде өмір сүретін халықтың әлеуметтік-экономикалық поляризациясын көрсетті, бұл Akimbekova және Dosumova (2019), сондай-ақ Sauranbaj et al. (2023) және т.б. зерттеулерінің нәтижелерін растайды.

Экономикалық араласудың әл-ауқатқа әсері корреляциялық талдау нәтижелерімен де, белсенділік коэффициенттері мен интегралдық индекстерді салыстырумен де расталды. Көпшілік өңірлерде араласу деңгейі мен әл-ауқаттың ұқсастығы байқалады, тек Атырау, Маңғыстау және Ұлытау облыстарында ғана салыстырмалы төмен белсенділік жағдайында жоғары табыспен жалақы есебінен әл-ауқат индексі анағұрлым жоғары болып отыр.

Экономикалық белсенділік деңгейіндегі айырмашылықтар өңірлердің дамуына және өмір сүру сапасына айтарлықтай әсер етеді. Бұл ірі қалаларға көші-қонның артуын түсіндіреді. Теңгерімді дамуды қамтамасыз ету үшін жұмыспен қамтуды, кәсіпкерлікті және әлеуметтік қорғалуды ынталандыру қажет. Кешенді шаралар өңір экономикасының тұрақтылығын нығайтады.

Зерттеу нәтижелері халықтың экономикалық араласуының әлеуметтік-экономикалық дамудағы маңызды фактор екенін көрсетеді. Алайда оны арттыру үшін еңбек белсенділігін кеңейту және өзгермелі жағдайларға бейімделу мүмкіндіктерін жетілдіру қажет, бұл инклюзивті өңірлік саясатқа қатысты халықаралық тәсілдерге сәйкес келеді.

Жұмыспен қамтуды ынталандыру кәсіби бағдарлауды жетілдіруді, жұмыстың икемді түрлерін дамытуды, сондай-ақ толыққанды еңбек әлеуетін іске асыруға жағдай жасауды қамтуы тиіс (соның ішінде баламалы және қосымша жұмыспен қамту).

Сондай-ақ тұтынушы сұранысына бағдарланған өндірістерді, әсіресе аграрлық секторда, қайта өңдеу мен қызмет көрсету саласында дамыту маңызды. Бұл тек жаңа жұмыс орындарын құрып қана қоймай, тауарлардың қолжетімділігін арттырады және әл-ауқаттың өсуіне ықпал етеді.

Шағын және жеке кәсіпкерлікті ынталандыру үшін басым салаларда салықтардың өсуіне мораторий енгізу ұсынылады. Бұл іскерлік белсенділікті және қаржылық тұрақтылықты қолдайды. Сонымен қатар, өңірлік деңгейде кәсіпкерлікті және жұмыспен қамтуды қолдау тетіктерін жетілдіру қажет. Ұсынылған шаралар халықтың экономикалық қатысуын және оның әл-ауқат деңгейін арттыруға бағытталған тиімді өңірлік саясатты әзірлеуге негіз бола алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген теориялық шолу халықтың қазіргі экономикалық мәселелерге араласуының тұрақты дамудың маңызды факторы болып табылатынын және ол халықтың экономикалық белсенділігі арқылы көрінетінін анықтауға мүмкіндік берді. Экономикалық белсенділік еңбек белсенділігінің көрсеткіші ретінде қарастырылып, ол тек жалдамалы еңбекпен ғана емес, сонымен қатар кәсіпкерлік белсенділік контекстінде халықтың өзін-өзі жұмыспен қамту мүмкіндіктерін зерттеумен де байланысты екендігі анықталды.

Экономикалық араласу көрсеткіштері мен халықтың әл-ауқаты деңгейінің салыстырмалы талдаулары кезінде (жан басына шаққандағы ЖӨӨ, табыстар, шығындар, қарыз жүктемесі) көрсеткіштердің жалпы жақсарғанына қарамастан, өңіраралық деңгейде айтарлықтай диспропорциялардың бар екендігін көрсетеді.

Әдебиеттерді шолу негізінде әзірленген экономикалық қатысуды қалыптастыру моделі

және оның өмірдің материалдық және материалдық емес аспектілерін қамтитын әл-ауқатқа әсері корреляциялық талдау нәтижелерімен расталды: жұмыспен қамту және кәсіпкерлік белсенділік деңгейі жоғары аймақтар жұмыспен қамту, экономикалық белсенділік көрсеткіштерімен, жеке кәсіпкерлер мен шағын кәсіпорындар санымен анықталатын азаматтардың үлкен экономикалық қатысуын көрсетеді.

1. Жүргізілген теориялық шолу халықтың экономикалық араласуын еңбек және кәсіпкерлік қызмет арқылы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына белсенді қатысу ретінде анықтауға мүмкіндік берді. Халықтың экономикалық араласуы мен оның әл-ауқаты арасында тұрақты байланыс орнатылды.

2. Зерттелген дереккөздердің негізінде өмірдің материалдық және материалдық емес аспектілерін қамтитын экономикалық араласуды және оның әл-ауқатқа әсерін қалыптастыру моделі жасалды.

3. Өңірлердегі экономикалық араласу деңгейін бағалау жұмыспен қамту, экономикалық белсенділік көрсеткіштері, жеке кәсіпкерлер мен шағын кәсіпорындар саны негізінде жүргізілді. Өңірлік теңгерімсіздіктерге, көлеңкелі жұмыспен қамтуға және кәсіпкерліктің төмен деңгейіне байланысты тарту шектеулері анықталды.

4. Дәстүрлі экономикалық индикаторлардан интегралды индекстерге және субъективті бағалауға дейін әл-ауқатты бағалаудың әртүрлі тәсілдері талданады.

5. Интегралдық индекс (жан басына шаққандағы ЖӨӨ, табыстар, шығындар, несиелендіру) негізінде өңірлердің әл-ауқат деңгейін салыстырмалы талдау оның 2010 жылмен салыстырғанда 2023 жылы өскенін көрсетті, бұл араласудың өмір сапасына әсерін растайды.

6. Халықтың экономикаға араласуын арттыру шаралары ретінде мыналар ұсынылады:

заңды жұмыспен қамтудың формаларын кеңейту, соның ішінде қосымша және баламалы жұмыспен қамту; еңбек нарығына қатысушылар арасындағы үйлестіруді күшейту; жұмыс күшіне тұрақты сұраныс тудыратын өндірістерді дамыту; шағын бизнес пен кәсіпкерлік бастаманы қолдау тетіктерін жетілдіру.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы олардың аймақтық әлеуметтік-экономикалық саясатты әзірлеуде, кәсіпкерлік белсенділікті ынталандыру бағдарламаларын жасауда және халықты қоғамдық маңызы бар міндеттерді шешуге араласуды қолданылу мүмкіндігімен айқындалады. Бұдан бөлек, анықталған айырмашылықтар нақты өңірлерге арналған нысана-

лы стратегияларды қалыптастыруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Зерттеудің шектеулілігі эмпирикалық базаның жергілікті деректер тұрғысынан жеткіліксіздігімен және өңірлер бойынша ақпарат жинау әдіснамасындағы айырмашылықтармен байланысты.

Алдағы зерттеулердің перспективалары институционалдық тосқауылдар, мәдени ерекшеліктер мен халықтың мінез-құлықтық психологиялық қырларын қамтитын араласу факторларын тереңірек талдаумен байланысты.

AUTHOR CONTRIBUTIONS

Conceptualization and theory: AT and MK; research design: AT; data collection: AS; analysis and interpretation: AT, AP and AS; writing draft preparation: AT, AP, MK and AS; supervision: AT; correction of article: AT, MK and AS; proofread and final approval of article: AT and MK. All authors have read and agreed to the published version of the manuscript.

REFERENCES

- Akimbekova, Ch. U., & Dosumova, Zh. S. (2019). Povyshenie blagosostoyaniya selskogo naseleniya Kazakhstana. [Improving the well-being of the rural population of Kazakhstan]. *Problems of the agricultural market*, 3, 165-173. https://www.jpka-kazniapk.kz/jour/article/view/328/277?locale=ru_RU (in Russ.)
- Alam, M. N., Hassan, Md. M., Bowyer, D., & Md Reaz. (2020). The effects of wages and welfare facilities on employee productivity: Mediating role of employee work motivation. *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, 14(4), 38-60. <https://doi.org/10.14453/aabfj.v14i4.4>
- Artemova, O. V., Savchenko, A. N., & Melen'kina, S. A. (2022). Blagosostoyanie kak mera obespechennosti blagam naseleniya [Welfare as a measure of population's provision with goods]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomika*, 59, 58-77. <https://doi.org/10.17223/19988648/59/4> (in Russ.)
- Ashirbekova, L., Sansyzbaeva, K., Askerov, A., & Kurmanbaeva, A. (2023). Incomes of the population of Kazakhstan: Differentiation and forecast. *Eurasian Journal of Economic and Business Studies*, 67(2), 119-132. <https://ejebis.com/index.php/main/article/view/289>
- Beglova, E. I., Nasyrova, S. I., & Yangirov, A. V. (2017). Factors of economic behavior of population in regional labor market. *European Research Studies Journal*, 20(4), 167-182. <https://doi.org/10.35808/ersj/883>
- Berdimurat, N., Zhadigerova, O. Z., Turdiyeva, T. Z., Amanzholova, A. A., & Jakupova, D.Y. (2024). Evaluating the impact of socio-economic variables on GDP per capita: A case study of Kazakhstan. *Bulletin of the Karaganda University. Economy Series*, 3(115), 58-65. <https://doi.org/10.31489/2024ec3/58-65>
- Brauner-Otto, S. R., Yang, C. W., & Ng, K. U. (2023). Women's employment trajectories in a low-income setting: Stratification and change in Nepal. *Demographic Research*, 49(8), 157-200. <https://doi.org/10.4054/demres.2023.49.8>
- Butova, L. M. (2006). Blagosostoyanie naseleniya i mekhanizm ego regulirovaniya [Welfare of the population and the mechanism of its regulation]. *Vestnik VGU. Seriya Ekonomika i upravlenie*, 1, 5-10 (in Russ.)
- Damota, M. D. (2019). The effect of divorce on families' life. *Journal of Culture, Society and Development*, 46, 6-11. <https://doi.org/10.7176/jcsd/46-02>
- Grzega, U. (2018). Macroeconomic determinants of the standard of living – Theoretical considerations. *Optimum Economic Studies*, 2(92) 191-205. <https://doi.org/10.15290/oes.2018.02.92.15>
- Guo, L., & Wang, F. (2024). The impact of demographic dividend shift on household consumption: Evidence from China. *Humanities and Social Sciences Communications*, 11, 1708. <https://doi.org/10.1057/s41599-024-04251-3>
- Helliwell, J., Layard, R., & Sachs, J. (2023). *World happiness report 2023*. Sustainable Development Solutions Network. Retrieved June 12, 2025, from <https://worldhappiness.report>
- Jarden, A., & Roache, A. (2023). What is wellbeing? *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(6), 5006. <https://doi.org/10.3390/ijerph20065006>
- Kaplun, A. A. (2015). Finansy domashnikh khozyaistv: sushchnost' i rol' v razvitii investitsionnogo potentsiala Rossii [Household finances: Essence and role in the development of Russia's investment potential]. *Vestnik Astrakhanskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4, 80-91. (in Russ.)
- Khussainova, Z. S., Yeskendir, N. N., Kuttybaeva, N. B., & Sadvakasova, A. T. (2024). Analysis of the living standards of the population in Kazakhstan in the context of assessing the potential for inclusive growth and creative diversification of the economy. *Bulletin of the Karaganda University. Economy Series*, 113(1), 55-71. <https://doi.org/10.31489/2024Ec1/55-71>
- Klochko, V. E., Galazhinskii, E. V., Krasnoryadtseva, O. M., & Luk'yanov, O. V. (2015). Obshchaya psikhologiya i psikhologiya lichnosti [General psychology and personality psychology]. *Sibirskii psikhologicheskii zhurnal*, 56, 9-20. <https://doi.org/10.17223/17267080/56/2> (in Russ.)
- Martynova, I. (2011). On welfare indicators. The paper analyses principal indicators of welfare illustrated by UK example. *World and National Economy*,

- 1(16). Retrieved June 12, 2025, from https://mirec.mgimo.ru/2011/2011-01/o-pokazatelyah-blagosostoyaniya?utm_source=google.com&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com&utm_referrer=google.com
- Naiden, S. N., & Belousova, A. V. (2018). Metodicheskie instrumentarii otsenki blagosostoyaniya naseleniya: mezhregional'noe sopostavlenie [Methodological tools for assessing population well-being: Interregional comparison]. *Ekonomika regiona*, 14(1), 53–68. <https://doi.org/10.17059/2018-1-5> (in Russ.)
- Nesterova, O. A., & Pozharnitskaya, O. V. (2018). Otsenka blagosostoyaniya s pozitsii ustoichivogo chelovecheskogo razvitiya: vozmozhnosti mezhdunarodnykh indeksov [Assessment of welfare from the standpoint of sustainable human development: Possibilities of international indices]. *Voprosy innovatsionnoi ekonomiki*, 8(3), 335–348. <https://doi.org/10.18334/vinec.8.3.39338> (in Russ.)
- Nkomo, N. Y., & Adanlawo, E. F. (2023). The implications of population ageing on savings rates. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*, 24(2), 8–16. <https://doi.org/10.26661/2522-1566/2023-2/24-01>
- OECD. (2013). *How's life? Measuring well-being*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264201392-en>
- Pavlova, I. A., Nedospasova, O. P., & Barysheva, G. A. (2020). Kompleksnaya otsenka sotsial'no-ekonomicheskoy vovlechyonnosti grazhdan starshego pokoleniya v regional'nyy sotsium na primere trudovoy aktivnosti. [Comprehensive assessment of socio-economic engagement of the older generation in the regional society based on labor activity]. *Vectors of Well-being: Economy and Society*, 4(39), 48–84. [https://doi.org/10.18799/26584956/2020/4\(39\)/1060](https://doi.org/10.18799/26584956/2020/4(39)/1060) (in Russ.)
- Rahman, M., Azma, N., Masud, A. K., & Ismail, Y. (2020). Determinants of indebtedness: Influence of behavioral and demographic factors. *International Journal of Financial Studies*, 8(1), 8. <https://doi.org/10.3390/ijfs8010008>
- Rakhimzhanova, K., Bulakbay, Zh. M., & Kodasheva, G. (2022). The impact of the state's social policy on the well-being of the population in Kazakhstan: Increasing income and quality of life. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Economic Series*, 4, 220–230. <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2022-4-220-230>
- Romir Institute of Man. (2023, October). *Indeks blagosostoyaniya* [Welfare index]. Retrieved June 12, 2025 from <https://romir.ru/studies/indeks-blagosostoyaniya-oktyabr-2023>
- Rotar', T. S. (2019). Ekonometricheskii podkhod k otsenivaniyu blagosostoyaniya naseleniya Respubliki Sakha (Yakutiya) [Econometric approach to assessing population welfare in the Republic of Sakha (Yakutia)]. *EPP*, 9(4), 339–354. <https://doi.org/10.18334/epp.9.4.41499> (in Russ.)
- Samieva, G. T. (2024). Socio-economic factors of increasing the standard of living of the population. *Generis Publishing*. Retrieved June 12, 2025 from https://generis-publishing.com/upload/books/2024/07/strong-SOCIO-ECONOMIC-FACTORS-OF-INCREASING-THE-STANDARD-OF-LIVING-OF-THE-POPULATION-strong_preview_1722258450.pdf
- Santalova, M. S., Balakhanova, D. K., & Kublanov, A. M. (2016). Blagosostoyanie kak pokazatel' kachestva zhizni naseleniya [Welfare as an indicator of population's quality of life]. *MNIZh*, 11(53), 62–64. <https://doi.org/10.18454/IRJ.2016.53.205> (in Russ.)
- Sauranbai, S. B., Baidybekova, S. K., & Osmanov, Zh. D. (2023). Uroven' zhizni naseleniya: ekonomicheskie i sotsial'nye indikatory razvitiya [Standard of living of the population: Economic and social development indicators]. *Economy: Strategy and Practice*, 18(2), 37–56. <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-2-37-56> (in Russ.)
- Sen, A. (2004). *Razvitie kak svoboda* [Development as freedom]. Novoe izd-vo, Liber. Missiya. (in Russ.)
- Sharma, A. N. (2022). Youth employment and unemployment in India: Issues and challenges. *Indian Journal of Labour Economics*, 65(1), 237–267. <https://doi.org/10.1007/s41027-022-00387-5>
- Stiglitz, J. E., Sen, A., & Fitoussi, J.-P. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Retrieved June 12, 2025 from <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf>
- Tokaev, K.-Zh. (2022). *My dolzhny perezagruzit' sistemu obshchestvennykh tsennostey* [We must reboot the system of public values]. Vlast.kz. Retrieved June 12, 2025 from <https://vlast.kz/novosti/52587-my-dolzhny-perezagruzit-sistemu-obshchestvennykh-tsennostey-tokaev.html> (in Russ.)
- Tsimbalist, A. V. (2008). Blagosostoyanie rossiiskogo obshchestva v sisteme otsenki kachestva zhizni [Welfare of Russian society in the system of quality of life assessment]. *Vestnik Rossiiskoi ekonomicheskoi akademii im. G.V. Plekhanova*, 6(24), 74–79. (in Russ.)
- Voikina, E. A., Mirgorod, E. E., & Shubenkova, E. V. (2020). Otsenka neravenstva blagosostoyaniya naseleniya Rossii [Assessment of inequality in welfare of the Russian population]. *Ekonomika truda*, 7(2), 141–154. <https://doi.org/10.18334/et.7.2.100480> (in Russ.)

Information about the authors

Tleuberdinova A.T. – Doc. Sc. (Econ.), Professor, Chief Researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: tat404@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8762-5932>

Panzabekova A.Zh. – Cand. Sc. (Econ.), Professor, Chief Researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: aksanat@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>

Khalitova M.M. – Doc. Sc. (Econ.), Associate Professor, Chief Researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: madinakhalidi@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>

***Araily S. Suleimenova** – PhD student, Researcher, Institute of Economics CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: shaimuratovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0884-9944>

Авторлар туралы мәліметтер

Тлеубердинова А.Т. – э.ғ.д., профессор, б.ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, email: tat404@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8762-5932>

Панзабекова А.Ж. – э.ғ.к., профессор, б.ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, email: aksanat@mail.ru ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>

Халитова М.М. – д.э.н., қауымдастырылған профессор, б.ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, email: madinakhalidi@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>

***Сүлейменова А.Ш.** – PhD докторант, ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Экономика институты, Алматы, Қазақстан, email: shaimuratovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0884-9944>

Сведения об авторах

Тлеубердинова А.Т. – д.э.н. профессор, гнс, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: tat404@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8762-5932>

Панзабекова А.Ж. – к.э.н., ассоциированный профессор, гнс, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: aksanat@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6389-9637>

Халитова М.М. – д.э., ассоциированный профессор, г.н.с., Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, mail: madinakhalidi@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9564-5503>

***Сүлейменова А.Ш.** – PhD докторант, нс, Институт экономики КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: shaimuratovna@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0884-9944>